

Patrisztikus kislexikon (I-VIII. sz.). Szerkesztette: Puskely Mária, szerzők: Boros István, Frenyó Zoltán, Kránitz Mhály, Nacsinák Gergely, Odrobina László, Perendy László), Puskely Mária, Takács László

Legelőször is illő, hogy a recenzens köszönetét és elismerését fejezze ki a kötet szerkesztőjének, szerzőinek és kiadójának a vállalkozásért, mivel múlhatatlanul nagy szükség volt egy ilyen léptékű, a szellemileg igényes nagyközönségnek szóló lexikonra az egyházatyák korának kultúrájáról és történetéről. Ehhez hasonló ugyanis a tárgykörben magyar nyelven még nem született - külföldön sem sok.¹ A magyar olvasó első tájékozódáshoz jószerivel csak Vanyó László² és Henry Chadwick³ – a maguk műfajában jól használható kézikönyveire⁴, valamint Vanyó László posztumusz művére, a Perendy László által gondozott *Ókeresztény Írók Lexikonára*⁵ támaszkodhatott. Ez utóbbi kötet bizonyos szempontból előzményül szolgálhatott Puskely Mária vállalkozása számára.

Mit is várhat az olvasó és a recenzens egy ilyen kislexikontól? Általában a komolyan vett ismeretterjesztés megkívánja, hogy röviden, egyszerűen és szemléletesen beszéljünk bonyolult és elvont tárgyakról is. Emellett kedvet is kell csinálnunk a további tájékozódáshoz, és érzékeltetnünk kell a téma és a bemutatott gondolatok, szerzők, történeti személyek jelentőségét. Erre az képes, aki a célközönség ismeretében biztos arányérzékkel különbözteti meg az a lényegest a lényegtelentől, a feltétlenül elmondandót a mellőzhetőtől. Következésképpen a jó ismeretterjesztő mű megköveteli az adott tárgy fölényes ismeretét, a forrásokban és a legkorszerűbb szakirodalomban való alapos jártasságot – semmivel sem kevésbé, mint egy tudós közönségnek szánt tanulmány. Következésképp egy ilyen kiadványhoz elismert specialista szerzőkre van szükség. Ez talán fokozottan érvényes a lexikon műfajára, ahol a célközönség terhelhetősége mellett a szigorú terjedelmi korlátok is folyamatos döntéskényszert idéznek elő. A szerkesztőnek tehát törekednie kell arra, hogy lehetőség szerint minden témakört annak szakemberére bízson, olyan kutatóra, aki az adott szűkebb témában nemzetközi színvonalú publikációkkal és elismertséggel rendelkezik. Így gondolkoztak az ismeretterjesztés felelősségéről a kötetünk fő mintáiként és forrásaiként szolgáló korábbi patrisztikai lexikonok kiadói és szerkesztői is. a terjedelmében leginkább összemérhető *Lexikon der antiken christlichen Literatur (652 o.) munkálatait* a téma és a kompetencia összegyeztetése érdekében két,

---

1 A jelen kötetéhez hasonló ambíciókkal íródott: Döpp, S. - Geerlings, W (szerk) 2002. Lexikon der antiken christlichen Literatur 3. kiadás, Herder, Wien. Részletesebb kifejtést nyújt a 3 kötetes olasz kiadvány: A. di Berardino (szerk.) 2006. Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane, Institutum Patristicum Augustinianum, Roma - Genova - Milano, Marietti

2 Vanyó László 1980. Az ókeresztény egyház és irodalma (Ókeresztény írók, 1.), Budapest, Szent István Társulat

3 Chadwick, J. 1999. A korai egyház, Osiris, Budapest.

4 A gnózis vonatkozásában meg kell említeni: Kákosi László 1984. Fény és káosz. A kopt gnósztikus kódexek. Gondolat, Budapest; Marksches, Christoph. 2001. *Gnózis*. Jel, Budapest.

5 2004, Szent István Társulat, Budapest.

a patrisztikában nemzetközileg elismert szerkesztő és három ugyancsak jó nevű segítő irányította, a szócikkszerzők száma pedig meghaladja a százat, akik között a német nyelvű patrisztika szinte valamennyi nagy nevét megtaláljuk (csak néhány példát említsünk: Theresa Fuhrer, Chrisoph Marksches, Andreas Merkt, Karla Pollmann, Dorothea Weber, Wolfgang Wischmeyer. Ugyanezt a célt követve a gigantikus, 3 kötetes, Di Bernardino főszerkesztette *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichita Cristiane* összeállítását egy világnagyságokból álló, tíz tagú tanácsadó testület végezte, s a szócikkeket olyan, hozzávetőlesen 250 főt számláló nemzetközi szerzőgárdára bízta, amely egyebek között Ugo Bianchit, Henri Crouzelt, Jaques Fontaine-t, Charles Kannengiesert, Andrew Louth-t, Manlio Simonettit Kurt Smolakot és Eric Osbornt is tagjai között tudhatta. .

A kompetens szerzői kollektíva összeválogatása mellett minden lexikonszerkesztő számára kardinális és szinte megoldhatatlanul nehéz feladat a címszavak szerencsés kiválasztása. Alapvető szempont a tematikai kiegyensúlyozottság; ezt a célt jól szolgálja a kolegalitás elvének érvényestése a szerkesztésben – ebben a tekintetben mindkét említett lexikon-előd jó példával járt elől. Továbbá egymásmást részben kizáró, részben kiegészítő módszertani elvek, hogy egyfelől célszerű azokat a tulajdonneveket, tárgy-és fogalomneveket tájékoztató pontokká tenni, amelyekre a megcélzott beavatatlan olvasó akár szűz kíváncsiságában, akár az először kezébe vett forrás, dokumentum vagy tanulmány rejtelmes utalásain megakadva nagy valószínűséggel valóban rá fog keresni; másfelől számítani kell – ahogy e kötet alkotói is számítanak – a kalandvágyból vagy ínycséségből lapozgatókra is.

Jelen kötet célkitűzései, ahogy azokat az Előszó megfogalmazza, teljes mértékben összhangban vannak ezekkel a kívánalmakkal, csak még valamivel többet szeretnének nyújtani. Amint itt olvashatjuk, a szerzők közérthető stílusú, beavató jellegű ismeretterjesztésre törekedtek, amihez igyekeztek a legjobb külföldi és hazai szakirodalmat felhasználni (8-o.), és különös gondot fordítottak a bibliográfia, azon belül is a magyar anyag összeállítására; fontosnak tartották azt is, hogy a témákhoz illő képi illusztrációkat szemeljenek ki (8.o.). Emellett hangsúlyozzák – ahogyan az érthető is egy a Jel Kiadónál megjelenő kiadvány esetében – , hogy elsősorban a hitük alapjait kutató keresztény olvasót hívják „szellemi-lelki kalandra” (8.o.); a patrisztikus kor kultúrájában az európai értékek forrását látják, s úgy vélik, elsősorban ezért „érdemes megismernünk az első nyolc század kimagasló szellemóriáit, kinyomozni Krisztus-követő útvonalukat, meghallgatni szellemük mélységéből fakadó tanításukat.”(7.) A következőkben tehát a munkát részben a vele támasztható általános, részben maga felállította speciális követelmények szerint igyekszem értékelni.

A címszavakat a szerkesztő az esetek nagyobb részében szerencsés kézzel, a tárgykörrel ismerkedő olvasók perspektíváját figyelembe véve választotta ki. Az olvasó szinte minden olyan

fontosabb szerzőt, bibliai és történeti személyt, fogalmat, rejtélyesen hangzó teológiai és filozófiai irányzatot, alpművet és műfajt, földrajzi helyet, történelmi eseményt, hitéleti szokást, tisztséget és hitfegyelmi előírást megtalálhat a kötetben, amelynek elnevezésébe nagy eséllyel belefut, ha egyházatyákat kezd el bújni, vagy ha felüti a legkézenfekvőbb szakirodalmat, vagy ha csupán az ókeresztény kultúrkincre visszautaló későbbi gondolkozókat lapozgat. Így van szócikke például a patrisztikai egészségisben nagy szerepet játszó Ádámnak és Évának, az egyházatyák gondolkozását alapvetően meghatározó sztoicizmusnak és Plótinusznak, maguknak az *atyáknak*, önálló bejegyzést kap Irenaeus püspöki székhelye, Lyon és Szent Ágoston szülővárosa, Thagaste, az ókeresztény egyháztörténetben sajátos szint képviselő Szíria. Külön címszó az *akédia*, az *archimandrita*, a *Biblia*, a *böjt*, a *doketizmus*, a *donatizmus*, a *Didascalía*, a *fónix*, a *gnózis*, a *Logosz*, a *levél*, a *katekézis*, a *keresztényüldözés*, a *monofizitizmus*, a *skizma* és a *Vetus Latina*. Mint látjuk, nem csak speciálisan patrisztikus vagy akár csak sajátosan keresztény témakörök kapnak önálló tárgyalást, hanem olyan általános, eredetileg pogány tárgyak is, amelyeknek fontos és jellegzetes ókeresztény vonatkozásuk is van. A fenti példák jól érzékeltetik a kötetnek azt a túlhangsúlyozhatatlan erényét, hogy egyáltalán nem szorítkozik a teológiai tudnivalókra, hanem igyekszik teljes szélességében átfogni az ókeresztény kor civilizáció- és társadalomtörténetét. Ezzel a nemzetközi patrisztikus szakirodalom legkorszerűbb tendenciáját követi, amelyről az inkább a teológiatörténetre összpontosító magyar kutatás sajnos még nem vett eléggé tudomást. Mindazonáltal maradnak kívánnivalók a címszavak összellítését illetően. Először is tematikailag a szócikkek összeállítása némiképp aránytalan: szinte nincs olyan ókeresztény szent, aki ne lenne reprezentálva, és kitüntetett figyelemben részesülnek az ókori szerzetesség többé-kevésbé kiemelkedő alakjai, valamint az egyházatyák környezetében kisebb-nagyobb jelentőséggel bíró nők. A tematikai kiegyensúlyozottság érdekében célszerűbb lett volna ezekben a tárgykörökben nagyobb önmérsékletet tanúsítani. Lett volna mire fordítani a felszabadult oldalszámot! Számos olyan szócikket ugyanis hiába keresünk, amelynek evidens módon helye volna egy ilyen bevezető lexikonban. Így az antiokhai Theophiloszról esik ugyan röpke említés az „apologéták” és a „katekézis” szócikkekben, de ettől csak még érthetlenebb, miért maradt önálló bemutatás nélkül a jeles második századi görög apologéta, akiről éppen a jelen lexikon egyik szerzője, Perendy László jelentetett meg magyar nyelven monográfiát.⁶ Maga az „apologetika” műfaja is megkövetelt volna egy szócikket. Hasonlóképpen megmagyarázhatatlan, miért részesülnek mellőzésben a *Pseudo-klementinumok* (a *Homíliák* és a *Felismerések*), amelyek teológiai és vallástörténeti jelentősége vitán felül áll a kortárs szakirodalomban. Nem kevésbé érthetetlen, miért nem olvashatunk az

---

⁶ Perendy, László 2012. Antiókhiai katekézis a II. század végén – Theophilosz püspök munkássága. Jel, Budapest.

ókeresztény kor egyik legnagyobb vitáját kiváltó irányzatról, az órigenizmusról sem az „Órigenész” szócikkben, sem külön cím alatt (az utóbbit tartanám célszerűbbnek). Hasonlóképpen csalódnia kell annak, aki a siccai Arnobiusról szeretne tájékozódni a kötetből. Ez azért szomorú, mert a *hétkönyves Adversus Nationes* szerzője, noha távol áll a Nikaia utáni orthodoxiától és korának fő teológiai áramába sem illeszthető be, sok szempontból eredeti gondolkozó, aki a teodicea problémájára – valószínűleg a középső platonizmus hatására – egy a gnoszticizmushoz közel álló választ dolgozott ki. Az is nehezen indokolható, hogy a kappadókiai atyák nagy ellenfele, Eunomiosz és az anomoianus mozgalom is ismertetés nélkül maradt. Ugyancsak hiába keresünk szócikket I. Szent Gelasiusról, aki teológiai vitákban való állásfoglalásaival, valamint az állam és az egyház viszonyáról szóló tanításával mindenképpen kiérdemelt egy címszót. Nem kevésbé védhetetlen a tévesen a berber pápának tulajdonított *Decretum Gelasianum* hiánya, mely egyebek mellett egy biblikus kánont és az elvetendő művek listáját tartalmazza. A 4-5. századi himnuszköltőnek, a kürénéi Szünesziosznak szintén joggal adhatott volna helyet a lexikon szerkesztője. A sok második és harmadik századi keresztény gondolkozóra nagy hatást gyakorolt középső platonizmus összefoglalását nem kisebb joggal várhatnánk el a kötetből. Jóllehet Plótinusról és Porphíriusról találunk bejegyzést, az egyházatyák filozófiai kontextusának felvillantása érdekében egy „neo(vagy új-)platonizmus” címszóra mindenképpen szükség lett volna.

Rátérve a meglévő szócikkek értékelésére, először is fontosnak tartom kiemelni a szerkesztőnek és a szerzőknek azt a nagyon rokonszenves törekvését, hogy a bibliográfiákban ahol csak lehet, minél több magyar publikációról tájékoztassanak – felekezeti, világnézeti és intézményi hovatartozásra való tekintet nélkül. Ami az írások szakmai színvonalát illeti, jelentős részük eleget tesz az írásom elején említett követelményeknek. Nagyon sok kimondottan jól használható, informatív és érdekes bejegyzést találunk azok között a szerzetes-, szent- és nőéletrajzok között (pl. „András, krétai”, „Apollonia”, „Blaesilla”, „Charitón”, „Cuthbert”, „Columba”, „Fabiola”, „Ildafonz”, „Lucia”, „Marcella, római”, „Skolasztika”, „Maria, monacha” [PM]), amelyek túlsúlyát az imént felpanaszoltam. Ezek a szövegek a szakirodalom elmélyült ismeretéről árulkodnak, s bibliográfiájukban is ez fejeződik ki. A kevésbé jelentős alakoknál – ha mr egyszer szó van róluk – indokoltnak tartom, hogy a szerző a külföldi irodalomból csak a mintául használt (korábban említett) patrisztikus lexikonokat adja meg. Többnyire ugyancsak jól használhatóak az egyéb történeti személyekre, a tárgyi kultúrára, földrajzi helyekre, az egyházi szervezetre vonatkozó rövid szócikkek is. Ezek némelyikénél már kifogásolható, hogy a bibliográfiából hiányoznak a külföldi tudományos monográfiák és/vagy tanulmányok (pl. Antoninus Pius [TL], Aquileia [TL], „Bithünia és Pontusz” [PM], „Hispania [TL], „Justinianus” (TL),

katakomba [BI], „Keresztényüldözések” [TL] „Lyon” (KM), („Nikaia” (PL), , „püspök” (KM), Szíria [PM]. Ellenpéldaként említhetőek egyebek között a következő bejegyzések: „Longobárdok (KM), Niszibisz (NG), Nitria (PM), („Palesztina”), Szíria (PM). Sajnos, van közöttük olyan, amely ennek ellenére kizárólag az *Oxford Dictionary of Bizantium* szócikkén alapszik, sőt, talán túlságosan erősen tapad annak szövegéhez (Niszibisz [NG]. Ki kell emelnünk a szerzőknek azt a dícséretes törekvését, hogy a földrajzi helyek történetének leírásakor egységben láttassák a pogány és a keresztény vonatkozásokat. Találunk azonban ebben a tárgykörben hiányos és/vagy pontatlan írásokat is. A „Keresztényüldözések” [TL] címszó alatt például általánosságokkal és az Ágostonnál (Isten városáról 18, 52) olvasható tízes korszakolással kell beérnünk; messze nem tudunk meg annyit az üldözés egyes hullámainak jogalapjáról, a lebonyolításuk módjáról, a társadalmi mozgatórugókról, az egyes jelentősebb császárok attitűdjéről a kérdésben, vagy a különbségekről a szisztematikusság mértékében, amennyit akár egy lexikoncikkben is el lehetne (és kellene) mondani – holott mindehhez bőséges anyagot találhatott volna a szerző a nemzetközi szakirodalomban.⁷ Az is előfordul, hogy egy területnek éppen az ókeresztény vonatkozásáról nem esik említés (Hispania [TL]. A patrisztikus műfajokról vagy egyes művekről szóló írások többnyire megfelelően, kiegyensúlyozottan tájékoztatnak (pl. „Barnabás levél [PL], „Hexapla” [KM], Homília [PL]) „Katekézis” [PL], „Panegyricus” [TL]), ám a szélesebb és korszerűbb szakirodalmi kitekintés gyakran ebben a témakörben is hiányzik. Ez az egyszerűbb témáknál talán nem okoz különösebb problémát (a „Florilegium” címszónak például aligha róhatjuk fel, hogy minden információja Döppf és Geerlings lexikonából származik), zavaró azonban, olyan területen, amelyről a kortárs szakirodalomban éppen definíciós viták dúlnak („Apokrifek”⁸ [PL]). Találunk példát tematikai bizonytalanságra is: a „Didaskalia” szócikk (PM) szerzője a mű talán túlságosan is tömör bemutatása után a bűnbánat témájába kapszkodva a második bekezdésben átlendül ahhoz a kérdéshez, hogyan foglaltak állást különböző egyházatyák a bűnbánat lehetőségéről; a „Hagiográfiá”-nak szentelt írás (PM) a szó két jelentését összemossa először a szentek életével foglalkozó tudományt és annak forrásait taglalja, majd az utolsó mondatokban áttér a szakkifejezés másik, eredeti és evidensebb értelmére, miszerint az összefoglaló módon magukat a szentek életéről, csodáiról szóló hitbuzgalmi írásokat, az előbbi értelemben vett hagiográfia forrásait jelöli. Az irodalomtörténeti tárgyú címszavak (pl Fulgentius [PM], Prudentius [PM], Venantius

7 L. pl. Klein, Richard (szerk.) 1971. *Das frühe Christentum im Römischen Staat. Wege der Forschung*, 267. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt; Keresztes, P. 1979. „The Imperial Roman Government and the Christian Church I. From Nero to the Severi”: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II 23/1 247-315.; II. „From Gallienus to the Great Persecution”, uo., 375-386.; Guyot, P, Klein, R. (szerk.) 1997. *Das Frühe Christentum bis zum Ende der Verfolgungen. Eine Dokumentation*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.

8 Erről L. pl. Pesthy Monika, *Apokrifek, homíliák, midrások és újraírt Biblia: műfajok a Szentírás körül*, Magyar Vallástudományi Szemle 3 (2007) 235-245.

Fortunatus[PM] általában tömörek, informatívak, esztétikai értékelésre, költői vagy narratív technikák, stíluselemek leírására csak elvétve [pl Iuvenus [TL], tesznek kísérletet. El kell ismerni, ilyesmire egy lexikoncikk keretei valóban nem adnak sok lehetőséget. A teológiai-filozófiai tárgyú szócikkek közül dicsérőleg kiemelném a második századi görög egyházatyákról írott szócikkeket (pl. „Ariszteidész, „Athénagorasz”, „gnózis”, „Irenaeus”, „Jusztinosz”, „Kelemen, római”, „Markián”, Tatianosz – PL), amelyek szerencsésen eltalálják az arányt az életrajzi, történeti, filológiai és doktrinális elemek között. Ezek az írások jól példázzák, hogy egy teológiai-filozófiai tárgyú lexikoncikk nem szükségszerűen lapos, és ebben a műfajban is lehetséges egy gondolatrendszerrel a korszerű szakirodalom eredményeit kamatoztató, s ugyanakkor közérthető összefoglalást adni, méltó módon érzékeltetve a tárgyalat gondolkozók jelentőségét. Ugyanerre még két szívmengető példa (sajnos, többet nehezen is tudnék előkeresni): „Didümosz” [PL], „Kelemen, Alexandriai” (PL). Ezekben az esetekben tehát a szerkesztő elérte, hogy téma és kompetencia találkozzon egymással. Mégis, nagy fájdalomra ez a törekvés talán éppen itt, az egyháztanítók bemutatásánál érvényesült a legkevésbé. Az Ágoston címszó alatt a hippói püspök egyetlen gondolatáról nem esik szó, a szerző (PM) két oldalon át a Vallomásokról és Possidius életrajzából jól ismert élettörténet bőbeszédű és átszellemült ismertetésére, a tevékeny közreműködésével megtartott afrikai zsinatok felsorolására és néhány mű megnevezésére, jobb esetben félmondatos jellemzésére szorítkozik. A kíváncsi olvasó a legkisebb támpontot sem kaphatja arra nézve, hogy miért is tartják Ágostont oly sokan nagy gondolkodónak, miért szokták kegyelemtanát, antropológiáját és történelemfilozófiáját a mai napig mérföldkőnek tekinteni a gondolkozás történetében. A szócikk egyoldalúsága miatt teljesen a levegőben lógnak más cikkek Ágoston teológiájára vonatkozó utalásai (pl. a dialógus műfajáról, az aquitaniai Prosperusról és a riezi Faustusról szóló). A felsorolt írások között aránytalanul nagy számban szerepelnek a szerzetesi élethez kapcsolódó – természetesen önmagukban nagyon fontos – művek, miközben megemlíttetlenül marad több, antropológiai, trinitológiai, ismeretelméleti vagy éppen kegyelemtani szempontból kiugró jelentőségű munka (például az *A Szabad akaratról*, az *Az igaz vallásról*, vagy a kegyelemtan szempontjából elsődleges fontosságú *Különböző kérdésekről Simplicianusnak*). A szócikk bibliográfiája nagyon helyesen felsorolja a legtöbb magyarul megjelent Ágoston-művet – kár, hogy közöttük olyat is feltüntet, amelyről régóta köztudott, hogy nem Ágoston műve, hanem 12. vagy 13- századi kompiláció (*A lélek Istennel való magányos elmélkedései*, Budapest Istenhez, /fordította Némethy Ernő/ Budapest: 1922.; Budapest: Szt. István Társulat 1938.; Budapest: Seneca, 1995.), és kihagy egy fontos kötetet (*A boldog életről, A szabad akaratról* (ford. tar I.), amely legalábbis a „Szabad akaratról” című kardinális írásnak összehasonlíthatatlanul jobb fordítását

tartalmazza, mint a megemlített *Fiatalkori párbeszéd* (Szent István Társulat, 1986.). Ami a szakirodalom felsorolását illeti, dicséretre méltó a szöveg írójának az a szándéka, hogy felhívja a figyelmet a magyar szerzők munkáira, de ezt sajnos, minden distingválás nélkül teszi: a korszerű ismereteket tükröző, jól használható írások mellett idejét múlt népszerűsítő tanulmányok, soha meg nem jelent, így a magyar tudományosságba soha nem szervesült doktori disszertációk tömegét vonultatja fel, sőt, Papini életrajzi regényét is megemlíti, miközben fontos, sokat hivatkozott hazai publikációkról hallgat⁹, az idegen nyelvű irodalomból pedig csupán egy Ágoston-enciklopédiát és lexikon-cikkeket ajánl az olvasó figyelmébe. Fatális módon az Ágostonhoz leginkább mérhető görög egyházatya, Órigenész (KM) sem járt jobban. A szerző az életrajz után katalógusszerűen, az általánosságok szintjén maradva felsorolja az egyházatya néhány gondolatát, majd ugyancsak kevéssé szemléletes módon védelmébe veszi azokkal a vádakkal szemben, amelyeket a későbbiekben a teológia fő áramától kapott. A szócikk nem hasznosítja sem a nemzetközi, sem a magyar szakirodalom újabb eredményeit, és külföldi mávekre még a bibliográfiában sem utal. Az utóbb említetteknel ugyan összehasonlíthatatlanul jobban sikerült a Nüsszai Gergelyről szóló írás (PL), a kappadókiai gondolkodó nehezen túlbecsülhető jelentősége miatt mégis szóvá teszem, hogy a szócikk a modern külföldi kutatás eredményeit csak közvetve használja fel, s emellett meglehetősen külsődlegesen mutatja be tárgyát: egymondatos szinopszisokban szisztematikusan végigmegegy Gergely legfontosabb művein, miközben rendszerére – például antropológiájára, amelyet a magyar szakirodalom is magas színvonalon tárgyal¹⁰ – alig tér ki. Több oldalon sorolhatnám még a kötetből a példákat a patrisztikus gondolkozók, valamint a rájuk ható filozófusok és irányzatok felületes vagy hibás bemutatására, de megelégszem a legfájdalmasabbakkal. A modern szakirodalom használata és feltüntetése a most említésre kerülő szócikkekben szinte kivétel nélkül hiányzik, így ezt külön-külön már nem fogom felemlíteni. Alexandriai Philónról [TL], Plótinoszról [PM] és Porphürioszról [PM] írva a cikkszerzők megelégednek az életrajzzal és a művek külsődleges leírásával; arról, hogy miért is gyakorolhattak ezek a gondolkodók oly nagy hatást a keresztény teológiára, az olvasó nem nyerhet benyomást. Evagriosz Pontikosz (PM) kapcsán csupán a szerzetesi életpályáról olvashatunk és a legfontosabb műcímeket sajátíthatjuk el; antropológiájának, a gondolatokról szóló, a modern lélektant megelőlegző elméletének egy mondatot sem szentel a bejegyzés írója. Evagriosz szellemi utódja, Hitvalló Maximosz [PM] hasonlóképpen jár. Nemesziosz [FZ] antropológiai nézeteibe sem vezeti be az érdeklődőt a róla

---

9 Vidrányi Katalin 1982. „Megjegyzések Augustinushoz”: V. K. Krisztológia és antropológia (= Világosság 23, 12: Melléklet, 3-17.); Perczel István 1999. Isten felfoghatatlansága és leereszkedése: Szent Ágoston és Aranyszájú Szent János metafizikája és misztikája, Budapest, Atlantisz, 1999.; Kendeffy Gábor 2007. „Aurelius Augustinus”: Boros Gábor (szerk) Filozófia. Akadémiai, Budapest.

10 Tóth Judit 2006. Test és lélek. Antropológia és értelmezés Nüsszai Szent Gergely műveiben. Kairosz, Budapest; Vanyó László 2010. Nüsszai Szent Gergely teológiai antropológiája. Jel, Budapest 2010.

szóló nyúlfarknyi írás. Életrajz és műcímek: erre a sorsra jut Efrém is (PM), a szír szerzetesi irodalom legnagyobb alakja is. A Iustinianusról szóló bejegyzés [TL] történeti szempontból korrekt eligazítást ad, de tudatlanságban hagyja az olvasót azzal kapcsolatban, hogy miért született „Jusztinianusz császár teológiája” címmel magyar nyelvű monográfia.¹¹ A már említett „Apologéták” szócikk (FZ) a második századi görög apologéták nevének és műveinek szemelvényes felmondásával megelégedve a latin hitvédőket egyszerűen nemlétezőnek tekinti. Külön szócikkek természetesen foglalkoznak Arnobius kivételével valamennyi jelentősebb Ágoston előtti latin teológussal, ám tanításukról csupán lapos általánosságokat tudhatunk meg: az érdeklődők sem Tertullianus [TL] számos monográfiát kiérdemelt antropológiájába és gondviseléstanába¹², sem Lactantius [TL] ugyancsak jól feldolgozott antropológiájába¹³ és dualista teodiceájába¹⁴ nem nyerhetnek bepillantást. A „Marius Victorinus” szócikkből nem derül ki, hogy a pogány rétornak, majd keresztény teológusnak miféle gondolatai voltak, (PM), a Iulianus aposztatának szentelt két oldal pedig (OL), amely a császár életútját és vallásszervező tevékenységét rendkívül tartalmasan tárgyalja, egy szót sem ejt elméleti munkásságáról, amivel egy magyar kutató is immár hosszú évek óta foglalkozik.¹⁵ A Priscillianusról mint tévtanítóról szóló bejegyzés szerzője [FZ] láthatóan nem tud arról, hogy a kortárs szakirodalom szerint az avilai püspök tanításában semmiféle gnosztikus vagy más eretnek tanítás nem mutatható ki.¹⁶ A sztoicizmus [TL] bemutatása az adott célt tekintve alapvetően hasznos és informatív, csak éppen az irányzatnak a kereszténységre gyakorolt hatásáról hallgat. A „Logosz” szócikk [KM] a biblikus és ókeresztény része releváns tudnivalókat közöl, ám a kifejezés pogány életútját taglaló első szakasz az üres általánosságok felhőrégióiban lebeg, és hemzseg az ellentmondásoktól. Az elmondottakkal talán sikerült érzékeltetnem, hogy a kislexikonnak nagy mértékben a javára vált volna, ha szerkesztője gondosabban választja ki a szócikkek szerzőit.

A kötetet „Általános irodalom” címmel összefoglaló bibliográfia (410-420), „Időrendi

---

11 Baán István 1997. Jusztinianusz császár teológiája. Bizantinológia Intézet, Budapest

12 Lassiát, H. 1971. Pour une théologie de l'homme: création – liberté – incorruptibilité. Volumes 1-2. Université de Lille. Alexandre, J. 2001. Une goire pour la chaire. L'Anthropologie réaliste et mystique de Tertullien. Théologie historique 115. Beauchesne, Paris; Osborn, E. 2001. Tertullian, First Theologian of the West. Cambridge University Press 2001.

13 Perrin, M. 1981. L'homme antique et chrétien. L'anthropologie de Lactance –250-325. Beauchesne, Paris.

14 Loi, V. 1961-65. “Problema del male e Dualismo negli Scritti di Lattanzio”. Annali della Facolta di Lettere, Filozofia e Magisterio dell'Universita di Cagliari 29, 37-96.; Loi, V. 1970. Lattanzio nella storia del linguaggio e del pensiero teologico pre-niceno. Pas-Verlag, Zürich; Kendeffy Gábor 2006. Mire jó a rossz? Lactantius teológiája. Kairosz, Budapest.

15 L. Buzási Gábor 2011. „Julianus császár naphimnusa és a karácsony eredete”, Ókor 10. 32-42.

16 L. Burrus, V. 1995. The Making of a Heretic: Gender, Authority, and the Priscillianist Controversy. Berkeley: University of California, 1995.; Spät, E. 1998. „The Commonitorium of Orosius on the Teachings of the Priscillianists Antipriscilliana”. Acta Antiqua Academiae scientiarum Hungaricae 38, 1-4. 357-379; Sanchez, L. S. J-G. 2009. Priscillien, un chrétien non conformiste. Doctrine et pratique du priscillianisme du IVE au VIe siècle. Beauchesne, Paris. M. Simonetti szócikke a *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*-ben ugyanebbe a tendenciába illeszkedik.

áttekintés” (411-432), valamint egy „A patrisztikus kor néhány szépirodalmi alkotásban” alcímű „Függelék” (433-436) zárja. Egy általános bibliográfia teljes joggal szerepel a kötetben, hiszen a számos releváns kézikönyv, lexikon vagy patrisztikus tanulmánykötetet minden egyes érintett szócikkben feltüntetni gazdaságtalan lenne. Itt valóban több nélkülözhetetlen idegen nyelvű és magyar referenciakötet adatait megtalálhatja az olvasó. Nehezen érthető az olasz nyelvű munkák túlsúlya, és különösen az, hogy még a híres német kiadványok (Altaner *Patrologie*-ja vagy az Andresen-Denzler-féle *Wörterbuch der Kirchengeschichte*) is az olasz kiadással képviseltetik magukat. Ennél is zavaróbb a határozott válogatási kritériumok hiánya: általános jellegű kiadványokon kívül monográfiák is említést kapnak – sokszor olyanok, amelyek használata jót tett volna egy-egy lexikoncikknek – , sőt, a magyar nyelvű irodalomból szép számmal feltűnnek cikkek és kiadatlan doktori disszertációk, valamint rég lejárt szavatosságú, háború előtti népszerűsítő kiadványok is, miközben nem esik szó sem a Quasten-féle klasszikus négykötetes patrológiai kézikönyvről¹⁷, sem A. Di Bernardino és B. Studer patrisztikus teológiatörténetéről,¹⁸ sem az Akadémiai Könyvkiadónál megjelent Filozófia kézikönyv „Patrisztika” fejezetéről.¹⁹ Az időrendi mutató egészen kiváló ötlet, nagyszerűen segíti a kronológiai eligazodást a lexikoncikkekben is (többnyire) szóba kerülő eseményei és személyiségei között. Ragyogó gondolat az is, hogy függelék sorolja fel a legfontosabb szépirodalmi műveket, amelyekben az ókeresztény kor alakjai elevenednek meg; az olvasó valóban még közelebről megbarátkozhat a korszakkal, ha elolvassa például Dürrenmatt, Gárdonyi, Graves, Márai, Móra itt ajánlott műveit. A felsorolás sajnos tematikai vagy esztétikai szempontból nem releváns művekre is utal, kihagja viszont Déry Tibor Szent Ambrusról szóló regényét az *A Kiközösítő*.

Ami a szerkesztés módszertanát illeti, a szócikkek terjedelme, információsűrűsége, az életrajz, a bibliográfia és a doktrinális bemutatás közötti arányok tekintetében semmiféle egységes koncepció nem rajzolódik ki. A lexikonon belüli utalásrendszer általában jól átgondolt, praktikus – ami csak dícséretes gondossággal érhető el. A zavaró ellenpéldák közül álljon itt csak néhány. Mint már említettem, bizonyos kulcsszerzők (Ágoston, Órigenész) hiányos bemutatást kapnak, ezért a hozzájuk kapcsolódó más szócikkek egyes nyíllal jelzett utalásai tartalmilag sehová sem vezetnek. Hasonlóan megzavarodhat az olvasó, amikor az „ifjabb” Arnobiusról szóló írás arról tájékoztatja, hogy az „ifjabb” jelző a siccai Arnobiustól való megkülönböztetést szolgálja, ez utóbbiról azonban

---

17 Quasten, J. *Patrology*. vol. I: The Beginnings of patristic literature; vol. II: The ante-Nicene literature after Irenaeus; vol. III: The Golden Age of Greek Patristic Literature. Christian Classics, Westminster, Maryland; Di Bernardino (szerk.) 1986. *Patrology* vol. IV: The Golden Age of Latin Patristic Literature. Christian Classics, Westminster, Maryland

18 Di Bernardino, A. - Studer, B. (szerk.) 1993. *Storia della teologia: Epoca patristica*. Marietti, Roma. (Angol kiadása: 1997. *History of Theology: The Patristic Period*. The Liturgical Press, Collegeville – Minnesota.

19 Boros Gábor (szerk.), 2007. *Filozófia*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

nem talál szócikket a kötetben. A már sokszor említett „Apologéták” címszó alatt is hiába kelti fel az érdeklődést az antiokhiai Theophilosz megnevezése. A sínai Hészükhiosz ismertetője ugyancsak céltalanul óv az összetévesztéstől a jeruzsálemi névrokonnal, mivel az utóbbira nem vonatkozik önálló bejegyzés. Nehezen érthető, miért szól külön szócikk két különböző szerzőtől Maniról és a manicheizmusról, s az is zavaró, hogy a Markiónra vonatkozó információk egy része a teológus neve alatt, másik része a „Gnoszticizmus” szócikkben, bizonyos hányada pedig mindkettőben olvasható. Talán nem kukacoskodás módszertani szempontból rákérdezni néhány szócikk indokoltságra: mennyi esély van például arra, hogy valaki éppen ezt a lexikont üsse fel, ha a „pecsét” vagy a „közlekedés az ókorban” témakörrel szeretne többet megtudni? Nem annyira kritikaként, inkább módszertani problémafelvetésként megfontolásra javasolnám, hogy helyes-e a „tévtanító” megjelölés a személyekre vonatkozó címszavak melletti kötelező egyszavas meghatározásokban. Egyfelől joggal veheti át egy katolikus kiadónál megjelenő lexikon az Egyház hagyományos megjelölését, akár anélkül is, hogy ezzel az adott gondolkozó intellektuális vagy emberi minőségét jellemezné, sőt, ezt akár egy más felekezethez köthető vagy felekezetsemleges publikáció is megteheti – amiképpen recepciótörténeti adalékként a „szent” megjelölést is át szokás venni. Több érv azonban ez ellen szól: először is olyan kiadványban, amely egy tudomány alapjaiba szeretné bevezetni olvasóit, talán nem célszerű ilyen elidegenítő, esetleg a kíváncsiságot lankasztó minősítéseket elhelyezni; másodsor, ez a kislexikon a hiányhelyzet miatt óhatatlanul felekezeteken átívelő ismeretterjesztő küldetését teljesíti, amit a hitvitára csábító kitételek ok nélkül terhelnek meg; harmadjára, ha a „tévtanító” meghatározást következetesen alkalmazzuk, így kellene kezdenünk Órigenész, Tertullianus, Lactantius, Apollinaris, Mopszvesztiai Theofórosz és még sok más ókeresztény teológus bemutatását, sőt, akár Ágostonra is ráaggathatnánk, akinek kegyelemtanát nem vallja a katolikus egyház; s végül, amint azt Priscillianus példájából láthattuk, egyes gondolkozók szakirodalmi megítélése az idők során változott, így a hagyományos megjelölés még katolikus szempontból is elveszíthette megalapozottságát.

A szócikkek stílusa általában gördülékeny, jól olvasható, megfelel egy a művelt nagyközönséghez szóló bevezetés céljainak. A görög szavak átírásánál és nevek írásmódjánál akadnak kisebb logikátlanságok, következetlenségek. A kötet nagyon helyesen az ismeretterjesztő cél szem előtt tartásával az ún. akadémiai átírást követi, a szókezdő „I”-t azonban magyarosan J-nek írja. Jobb lett volna következetesen „I”-t használni, így például *Ióanneszt* és nem *Jóanneszt*, *Iusztinoszt* és nem *Jusztinoszt* írni. Még érthetlenebb a szókezdő „J” alkalmazása latin neveknél (*Iustinianus*). Az sem mindig érthető, mitől lesz valaki éppen *Jóannész* vagy *János*, s miért inkább *Klimakosz*, mint *Lépcsős*, és miért *Aranyszájú*, miért nem *Khrüszosztomosz*. A szerkesztő

valószínűleg minden esetben a hagyományosabbnak érzett alakot preferálta – ami talán nem is baj, de akkor utalásképpen mindenesetben a másik verzióknak is ABC-rendben a címszavak közé kellene ékelődni.

A kötetet nagyon helyesen Illusztrációk díszítik, amelyek több esetben jól tükrözik egy téma ókeresztény megjelenítését vagy – és ez a leggyakoribb – későbbi recepcióját. Kár, hogy a válogatást láthatóan nem előzte meg gondos kultúrtörténeti és esztétikai márlegelés: a szerkesztő másod-harmad-negyed kézből veszi az ábrázolásokat, ami sem a válogatás átgondoltságának, sem az illusztrációk technikai minőségének nem tett jót. Emellett célszerű lett volna minden képhez részletesebb aláírást csatolni, megjelölve a műalkotás korát, ha tudjuk, mesterét, fellelhetőségi helyét és forrását. A szerkesztő jó didaktikai érzékkel határozta el, hogy térképekkel teszi szemléletesebbé a szövegeket. Sajnálatos, hogy ez a célkitűzés csak töredékesen érvényesült: a „Dacia” szócikkhez kapcsolódik egy használható térkép, a kötetzáró „Zsinat” bejegyzést viszont egy 1597-es Európa térkép követi, Afrika, Pannónia vagy Kappadókia bemutatását pedig, ahol nagy szükség lenne rá, semmilyen földrajzi ábra nem egészíti ki.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy ez a kislexikon egyfelől hasznos, sőt nélkülözhetetlen azok számára, akik az első lépéseknél tartanak a patrisztikával való ismerkedésben, mivel rengeteg olyan új információval gazdagodhatnak általa, amelyet korábban ilyen tömör és közérthető formában magyar nyelven nem szerezhettek volna meg. Másfelől azonban nem állítható, hogy megbízható segítőtárs lenne, akire minden elővigyázatosságra intő szó nélkül rábízhatnánk a még avatatlan olvasót. A címszavak kiválogatása nem árulkodik a tematikus kiegyensúlyozottságra való törekvéstről, és a szócikkek szakmai megalapozottsága, a bibliográfiák és az illusztrációk átgondoltsága is sok kívánnivalót hagy maga után. A kiadvány tehát csak részlegesen felel meg a korszerű ismeretterjesztés követelményeinek. Ennek egyik okát abban látom, hogy a szerkesztési munkát egyetlen kutató, és nem különböző területek szakértőiből álló testület vállalta magára – ahogy azt a hasonló jellegű, mértékadó külföldi patrisztikai lexikonoknál megfigyelhetjük. A problémák másik oka abban keresendő, hogy a szerkesztő – eltérve a nemzetközi gyakorlattól – túlságosan szűk körből választotta ki a szócikkek szerzőit és nem volt kellő tekintettel arra, hogy kompetenciájuk lefedi-e szócikkeik témáját. Ez azért szomorú és érthetetlen, mert elég a lexikon bibliográfiába tekintenünk ahhoz, hogy lássuk: az utóbbi évtizedekben Magyarországon a patrisztikának olyan nemzetközileg is elismert műhelyei jöttek létre, amelyek kutatási területe együttesen szinte minden fontosabb témát átfog. Éppen ezért reménykedhetünk abban, hogy ez a most csak részlegesen megvalósult vállalkozás a nem túl távoli jövőben elérheti célját. Úgy vélem, ehhez a jelen kötet jó kiindulópontul szolgálhat.

